

Denemeler'in sekizinci ve son bölümünde Locke, insanların kendi çıkarlarını kollama güdüsünün tabiat kanununun bir dayanağı olamayacağını savunmaktadır. Locke'a göre, ahlâkî davranışların prensiplerini insanların istek, arzu ve güdülerinde gören yaklaşım, tabiat kanununun bağlayıcılığını ortadan kaldırmakta, erdemli bir insan hayatı anlayışını pek mümkün kılmamaktadır. Bu ise, "akla, insan tabiatına ve onurlu bir hayat tarzına" aykındır (s. 91). O nedenle, bir insan davranışının faydalılığı tabiat kanunu için temel teşkil edemez (s. 92). Tabiat kanununa uygunluk, ancak bir davranışın faydalı olması sonucunu doğurabilir.

Sonuç olarak *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, ülkemizdeki Locke araştırmaları alanında önemli bir boşluğu doldurması yanında, din, ahlâk, hukuk ve siyaset felsefelerinde zaman zaman başvurulmuş "tabiî kanun" tartışmalarına da katkıda bulunacaktır. Bu konuda günümüzde öne çıkan tartışmaların önemli bir kısmı, kısaca işaret etmek gerekirse, hak teorileri ya da hak iddiaları çerçevesinde meydana gelmektedir (insan hakları, kadın hakları, yaşama hakkı vb.). Bu sorunların ele alınması sırasında hiç de küçümsenmeyecek derecede tabiî hak ve hukuk iddialarına atıfta bulunmaktadır. O nedenle, tanıtımını yaptığımız *Denemeler*, söz konusu tartışmaların gelişimini izlemek ve anlamak bakımından bir ihtiyacı karşılayacaktır. Ayrıca din felsefesinde Tanrı'nın varlığını ispat için ileri sürülen teleolojik delil ve ahlâk felsefesindeki vazife kavramı bağlamında, temel sorunlar tartışılmaktadır. John Locke hakkında araştırmalar yapmış ve yayınları bulunan bir din felsefecisi tarafından dilimize kazandırılan bu çevirinin, ülkemizde Locke'un felsefesinin daha yakından anlaşılmasına ve özellikle din ile ahlâk felsefesi çalışmalarına katkıda bulunacağına inanıyorum.

Muhsin Akbaş

Monologdan Diyaloğa: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyaloğu

Mahmut Aydın

Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001. 303 sayfa.

Dinlerarası diyalog, kavram olarak Hıristiyan bir çevre ve kültüre aittir. Hıristiyanlar bu kavramı geçtiğimiz asrın ikinci yarısından itibaren dinlerarası ilişkilerde kullanmaya başlamışlardır. Şaşırtıcı bir biçimde ilk kez ökümenik (dolayısıyla Protestan) çevrelerde ele alınan, farklı dinlere mensup insanların birbirleriyle ilişkilerinin mahiyetinin teolojik açıdan değerlendirilmesi fikri, "diyalog" kelimesiyle somut ve bizzat isim verilerek Roma Katolik Kilisesi'nin

inisiyatifiyle dinlerarası ilişkilere sokulmuş teolojik bir kavramdır. Bu kavram aynı zamanda II. Vatikan Konsili (Ekim 1962-Aralık 1965) sonrası öteki din mensuplarına yönelik Katoliklerin genel ve resmî tavrı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Şu gayet açıktır: Günümüzde Hıristiyanlar, öteki din mensupları içinde en fazla Müslümanlarla ilişkide bulunmaktadır. Bu durumun hem tarihî hem teolojik hem de coğrafi açılardan izahının yapılması mümkündür.

Mahmut Aydın tarafından kaleme alınan eser, Hıristiyan dünyanın Müslümanlarla girdiği diyalog faaliyetlerinin başta tarihî arkaplanı olmak üzere, teolojik ve sosyolojik yönlerden paradigmasını işlemektedir. Eser bir "giriş" ve dört bölümden oluşmaktadır. Eserin sonuna Hıristiyan olmayanlara dair önemli bir Katolik vesikası olan Nostra Aetate'nin çevirisi ilave edilmiştir.

"Giriş" bölümünde Aydın, çağımızda dünyanın gittikçe "küresel bir köye" dönüştüğünü, bu ortamda farklı din mensuplarının birbirleriyle daha kolay ve sıkı ilişki içine girdiklerini belirtmektedir. O, bu duruma yol açan faktörleri, teknolojik imkânların bolluğu neticesinde insanlar arasındaki uzaklıkların ortadan kalkması; son iki yüzyıldan beri bilimsel araştırmaların başlaması neticesinde farklı din mensuplarına yönelik daha sağlıklı, doğru ve tarafsız bilgilerin elde edilmeye başlanması; XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren entelektüel alanda görülen gelişmelerin, bilhassa Hıristiyan düşünürlerin dinî çoğulculuk hakkındaki olumlu tutumlarının tabii sonucu olarak oluşan yapıcı ortamın etkisi; II. Dünya Savaşı sonrası oluşan siyasi ortamın sonucunda Batı'ya giden Müslüman göçmenlerin Hıristiyanlar üzerinde bıraktığı etkiler olarak saymaktadır (s. 12-15).

Aydın, diyalog düşünürlerinden Leonard Swidler'den alıntı yaparak, Hıristiyan düşüncesinde mutlak hakikat anlayışından diyaloğa giden kronolojik safhaları, hakikate dair ifadelerin tarih bağlamında incelenmesi anlamında "tarihselcilik", tarihselleştirilen bilginin niyete göre yorumlanması anlamında "niyetsellik", hakikat ifade eden bilginin, geliştiği kültür, sınıf, zaman vs. bağlamında değerlendirilmesi anlamında "bilgi sosyolojisi"; hakikati ifade eden bir vasıta olarak "dil sınırları"; kutsal metinleri ve sonuçta hakikatle ilgili bilgileri yorumlanmış hakikat ve yorumlanmış bilgi olarak sunan "hermenötik" ve en nihayet hakikatin öğrenildiği ve sunulduğu uygun bir ortam olarak "diyalog" şeklinde listelemektedir (s. , 15-16). Bu anlamda hakikatin mutlak bir manası yoktur; zira hakikat izafidir ve etki altında kalan bir bilgi ağıyla ilintilidir (s. 15). Yazar bu eseri yazmasının üç temel sebebini şöyle sıralamaktadır: Birincisi, 1970'li yıllardan itibaren diyaloğa giren Müslümanların, Hıristiyan muhataplarının ne tür bir diyalog anlayışına sahip oldukları konu-

sunda yeterli araştırma içine girmemeleri; ikincisi, dinler arasında tesis edilecek barışa ve Müslüman-Hıristiyan diyaloguna katkıda bulunmak, son olarak da Avrupa Birliği'ne girme arifesinde olan Türkiye'nin Batılı Hıristiyanların sahip olduğu diyalog anlayışından haberdar olması (s. 19-21).

Kitabın "Birinci Bölüm"ü "20. Yüzyıla kadar Hıristiyanların İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk dönem Hıristiyanların genel anlamda "öteki" din mensuplarına bakışları tarihî bir bilgi olarak sunulmakta ve İslâm'a kadar olan dönemde, öteki din mensuplarına yönelik genel Hıristiyan tavrının olumsuz oluşuna dikkat çekilmektedir. Yazara göre Hıristiyan düşünürler kendi dinsel gelenekleri dışındaki tüm inançları reddetmektedirler (s. 27-33). Yazar, bundan sonra "İslâm'ın Tahrip Edilmiş İmajı" başlığı altında Müslümanlara yönelik Orta çağ Hıristiyan algısından örnekler (meselâ, Yahya ed-Dimaşkî, Theodore Ebu Qurra ve Nesturi Katolikosu Timothy gibi ilk dönem "yerli" Hıristiyan polemikçilerin yanı sıra Bizanslı Niketas gibi "dışardan" yazan polemikçiler) vermektedir (s. 37-44).

Bundan sonra siyasî ve askerî bir problem olarak Haçlı Seferleri'ne dikkat çekilmekte ve Haçlı Seferleri'nin, Batılıların Müslümanlara karşı gösterdiği somut bir hoşgörüsüzlük örneği olarak Müslümanların zihninde Hıristiyanlara karşı güvensizliklerin oluşmasına yol açmış olduğu ve bu yok edici acımasız tutumun, günümüze kadar süren bir şüpheli tavrın zihinlere nakşolmasına sebebiyet verdiği belirtilmektedir (s. 47).

Aydın'a göre bilhassa gerek Endülüs'ün etkisi gerekse Haçlı seferlerinin doğal bir sonucu olarak yakın ilişki kurulması neticesinde Müslümanlar ve onların eserleriyle tanışan Avrupa Hıristiyanları, İslâm hakkında daha yoğun bilgiye ihtiyaç duymaya başlamışlardır. Orta çağ dünyasında müspet yönde Müslümanlara yaklaşan ilim adamlarının sömürgecilik öncesi bu hakim Hıristiyan tavrına, derin olmayan, ama ilgi artıran etkilerinin olduğu kesindir. Yine de yazar İslâm'a yönelik bu olumlu havayı dışlayıcı tutumdan, kapsayıcı tutuma giden ilk müspet sinyaller olarak değerlendirmektedir (s. 48-60).

Sömürge döneminde, misyonerlerin sömürgecilerle yakın ilişkiler kurarak onlarla birlikte Müslüman topraklara girdikleri bilinmektedir. William Montgomery Watt'ın hocası William Muir'den ve ünlü Protestan polemikçi Pfander'den alıntılar yapan Aydın, misyonerlerin bu gibi şahıslardan ilham alarak Müslümanları ve İslâm'ı karalama cihetine gittiklerini anlatmaktadır. Kitapta diyalog öncesi genel Hıristiyan tavrını belirleyen son unsur olarak oryantalistlerin akademik faaliyetlerine yer verilmektedir (s. 64-69).

Kitabın “İkinci Bölüm”ü Katolik diyalog anlayışını ele aldığından bizim için önemlidir. II. Vatikan Konsili öncesi Katolik dünyasının Hıristiyan olmayan öteki din mensuplarına yönelik genel tavrına anahatlarıyla yer verilerek başlanan bu bölümde tarih boyunca Roma Katolik Kilisesinin genel tavrının “kilise dışında kurtuluş yoktur” (extra ecclesiam nulla salus) şeklinde değişmez dogmayla özetlendiği belirtilmektedir. Roma Katolik kilisesinin bu seviyeye aşamalı olarak geldiği; bu öğretinin önceleri ilk dönem Hıristiyan babaları tarafından hizipçi/aynılıkçı Hıristiyan mezhepleri için kullanıldığı, III. yüzyıldan itibaren Aziz Agustine’le birlikte kapsamın genişletilerek kilise üyesi olmayanları da içine alacak şekle dönüştürüldüğü ve son aşamada coğrafî keşiflerle birlikte öğretinin kısmen hafifletilmeye başlanarak vaftiz olma arzusunun vurgulanmaya ve teşvik edilmeye çalışıldığı anlatılmaktadır. Yazar, Katolik kilisesinin son asır içindeki tavrının kapsayıcı (inclusivist) bir kimliğe büründüğünü, bunda da Karl Rahner, L. Massignon gibi kilise teologlarının büyük etkisinin olduğunu belirtmektedir (s. 75-96).

II. Vatikan Konsili’nin, başta diyalog anayasası kabul edilen *Nostra Aetate* olmak üzere, temel diyalog vesikalarını değerlendiren Aydın’a göre, bu vesikalar yine de eksik ve yetersizdir. Zira kilise, “kapsayıcı bir tavırla” hem öteki dinlerin bünyelerinde hakikat, inayet, doğru, iyi dinî ve beşerî unsurların varlığını kabul etmekte hem de “tarih içindeki dışlayıcı tavrını” koruyarak İsa Mesih’in “tek yol, tek hakikat ve tek hayat (via, vera, vita)” oluşunu ilan etmektedir. Bu açık bir çelişki olarak görülebilir. Yine konsil dokümanları, öteki dinleri İncil’e bir nevi hazırlık (preparation evangelica) olarak görmekte ve sonuçta Katolik Kilisesi, konsilin himayesinde, diğer dinlerdeki ahlâkî, manevî, sosyal ve kültürel unsurların savunucusu olarak sunulmaktadır. Aydın’a göre II. Vatikan Konsili yine de Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinde önemli bir katkı sağlayarak düşmanlıkların bir yana bırakılıp nesnel araştırmalar yapmayı ve dinî gelenekleri içinde bulunan engin unsurları geliştirmeye teşvik etmektedir (s. 112-20).

Kitabın “Üçüncü Bölüm”ü II. Vatikan Konsili sonrası Roma Katolik Kilisesi’ndeki gelişmelere ayrılmıştır. Aydın’a göre Konsilin en önemli somut atılımı, şimdi Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili olarak faaliyet gösteren diyalog kurumunun Mayıs 1964’te kurulmasıdır. Aydın, o dönemde ismi Hıristiyan Olmayan Dinler Sekreterliği olan söz konusu kurumun bilhassa 1970’li yıllardan itibaren Müslümanlarla diyalog faaliyetlerine girdiğini, mesela 1976’da Libya’da yapılan diyalog toplantısının yanı sıra, Müslüman-Hıristiyan Araştırma Grubu gibi birlikteliklerin somut olarak oluşturulmasında önyak olduğunu

belirtmektedir. Papalığa ait diyalog konsilinin başkanlarının yaptığı faaliyetler anlatıldıktan sonra devrin önemli papaları, VI. Paul ve II. John Paul'un diyaloga dair resmî söylemleri incelenmiştir. Bu papalık vesikalarının da temelde II. Vatikan Konsili vesikalarına dayandığı ve bazen onlardan geri bile kaldığı belirtilmektedir. Bilhassa II. John Paul'un sosyal konularda oldukça yumuşak bir üslup kullandığı; ama teolojik konularda İsa Mesih'in mutlak kurtuluş kaynağı olduğunu vurguladığı ifade edilmektedir (s. 121-56).

1980'lerin ortalarından itibaren Roma Katolik Kilisesi'nin diyalog ve misyon arasındaki ilişkiyi belirleme çabası içine girdiği bilinmektedir. "Diyalog ve Misyon", "Diyalog ve Davet" gibi iki önemli diyalog vesikası yayımlayan kilise, bu konuda girdiği açmazdan kurtulmaya çalışmaktadır. Bu tür çalışmaların asıl amacı hem diyalogun genel misyon teolojisi içindeki yerini sabitlemek hem de bu misyon içinde öteki din mensuplarının teolojik durumunu berraklaştırmaktır. Bu vesikaların muhtevası, özde kilise mensuplarının öteki din mensuplarına İncil'i götürmek için diyaloga girmeleri tavsiyesi üzerine kuruludur. Böylece Aydın da kabul etmektedir ki kilise misyoner kimliğini terk etmemiş ve bilakis diyalogu misyonun entegral bir parçası ve bir tür vasıtası olarak görmüştür. Bu durum bir anlamda Katolik diyalog anlayışının yumuşak karnı olup 'başta Müslümanlar olmak üzere' öteki din mensuplarında derin endişeler yaratmaktadır (s. 157-72).

Kitabın "Dördüncü Bölüm"ü, çoğunluğu Protestan olan ve bazı Ortodoks kiliselerini de bünyesinde toplayan Dünya Kiliseler Birliği'nin (WCC) diyalog faaliyetlerine ayrılmıştır. Protestanlar, 1948 yılında bu kurumu kurmadan önce uzun yıllar "ökümenik hareket konferansları" altında birlikte hareket etmekteydiler. Bu konferansların dinlerarası ilişkiler açısından en önemlileri arasında, dinlerarası ilişkileri ilk kez bir teolojik problem olarak ortaya koyan 1910 Edinburgh Konferansı, Karl Barth'ın dışlayıcı tavrının egemen olarak hissedildiği 1938 Tambaram Konferansı ve diyalogu Protestan kiliselere resmen öneren ve toplanma gayesini diyaloga yoğunlaştıran 1967 Kandy Konferansı sayılabilir. Kandy Konferansı'nın sonuç bildirisinde diyalog "farklı dinsel geleneklerin taraftarlarının karşılıklı olarak kanaatlerinin farkında olmaları ve birbirlerine yaptıkları tebliğ yoluyla hakikat hakkında daha derin bir anlayışa varmak için sarf ettikleri olumlu bir çaba" olarak değerlendirilmektedir. Yine bu konferansta diyalog ve dinî davet arasındaki ilişki de ele alınmıştır. Buna göre "diyalog ve İsa'nın tüm insanlığa ilan edilmesi özde değil, ancak birbirleriyle alâkalıdırlar. Herhangi bir yer ve zamanda diyalog sürecinde İncil'i tebliğ etme anlarına yer verilebilir ... ilan; diyalog yanında

diğer şekillerle de olur. Ancak her ne yolla olursa olsun, muhakkak diyalog duygusu dahilinde olmalıdır. Diğer taraftan diyalog ilan ihtiva edebilir. Zira o her zaman güzel haberlerini diğerleriyle paylaşmayı arzu eden kişilerin duygusu dahilinde yürütülmelidir" (s. 177-94).

WCC'nin 1971 Addis Ababa Toplantısı, diyalog açısından dönüm noktası sayılabilir. Aydın'a göre bu toplantı sonrasında Protestan kiliselerde geri dönülemez bir ivmeyle diyalog faaliyetleri hızlanmıştır. Ayrıca bu toplantıda alınan tavsiye kararı neticesinde tıpkı Papalık Diyalog Kurumu gibi, birlik içinde diyalogla ilgili bir birimin kurulması gündeme gelmiş ve nitekim Yaşayan İnançlar ve İdeolojilerle Diyalog Birimi tesis edilmiştir. Bu kurumun amaçları iki temele dayanıyordu: Diğer dinler ve ideolojilerle diyalog toplantıları düzenlemek ve diyalogun teolojik temellerini ortaya çıkarmak. WCC'nin dinlerarası diyalogla doğrudan ilgili olan daha sonraki önemli toplantıları arasında 1975 Nairobi Toplantısı, 1976 Chambesy Toplantısı ve 1977 ChiangMai Toplantısı sayılabilir.

Esere göre tüm bu faaliyetlerden hareketle WCC'nin diyalog anlayışı şöyle özetlenebilir: Diyalog ancak farklı din, kanaat ve kültürlere mensup insanların bir araya gelmesiyle mümkün olur. Diyalog farklı inanç sistemleriyle değil, bu sistemlere inanan insanlar arasında meydana gelir. Diyalog, tarafların sahip oldukları ortak insanî vasıflar ve değerler üzerine oturtulmalıdır. Diyalog sürecinde karşılıklı saygı ve anlayış mutlak surette gereklidir ve taraflar birbirlerinin samimiyetine güvenmeli, asla bu konuda şüphe içinde olmamalıdır. Diyalog sürecinde tarafların kendi kanaatlerini, kendi terimleriyle ifade edebilmeleri sağlanmalı ve bu konuda onlara eşit fırsat verilmelidir. Taraflar iyi bir birlikte yaşam ortamını birlikte tesis edebilmeli ve bu konuda ortak çalışma yapabilmelidir. Taraflar birbirlerini can kulağıyla dinlemeli ve birbirlerinden öğrenmeye ve öğrendiklerine paralel olarak değişme ve gelişmeye açık olmalıdır (s. 225-28).

Sonuçta Dünya Kiliseler Konseyi (WCC), her ne kadar Katolikler gibi bir konsensüs halinde kabul edecekleri kesinlikte bir diyalog vesikasına sahip olmasa da, diyalogu hemen hemen Katoliklerle aynı tarihler içinde teolojik sözlüklerine almayı başarmışlardır. Bu kurumun diyalog anlayışı- Katoliklerin aksine- hayatın anlamı ve teolojik değeri üzerine değil, genel olarak farklı dinlere mensup insanların farklılıklar içinde birlikte yaşayabildikleri evrensel bir dünya toplumunu tesis etmeye çalışmak üzerine yoğunlaşmıştır (s. 212-245).

Eserin son bölümü olan "Değerlendirme" kısmında Aydın, diyalog çabalarının hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara birtakım yeni fırsatlar sunduğunu söylemekte ve bunları şöyle sıralamaktadır: 1. Artık her iki taraf, geri

dönülmez bir süreç içine girmiş olduklarının farkında olarak hareket etmelidir. 2. Diyalog sadece basit bir iletişim aracı değil, aynı zamanda karşı tarafı onun anladığı şekliyle anlama ve takdir etme yoludur. Mesela Hıristiyanlar İslâm'ı Müslümanların anladığı şekliyle anlamaya çalışmalıdır. 3. Diyalog bununla da kalmamalı, değişip gelişmeye ve öğrenmeye açık olan bir süreç olmalıdır. 4. Diyalogun bir misyonerlik veya Hıristiyanlaştırma vasıtası olarak kullanılmasına izin verilmemelidir.

Aydın'a göre diyalog süreci temel olarak şu prensiplerden oluşmalıdır: Karşılıklı saygı ve anlayış çerçevesinde karşılıklı konuşma, karşılıklı dinleme, karşılıklı öğrenme, karşılıklı öğretme ve karşılıklı tebliğ. Aydın, Hıristiyanlar kadar teolojik paradigmalara üretememiş olan Müslümanlara birtakım öneriler sunmaktadır. 1. Müslümanlar gerek ulusal gerekse uluslar arası çapta kendi diyalog kurumlarını bir an önce tesis etmelidir. 2. Gerek tesis edilecek bu gibi kurumlarda gerekse ilâhiyat fakültelerinde konuyla ilgili araştırmalar yapabilecek bilim adamlarının yetiştirilmesi elzemdir. 3. Yine diyaloga giren kurum ve kişilere yardımcı olacak olan diyalogun mahiyetine dair resmi bir yönerge hazırlanmalıdır (s. 248-65).

Zaman zaman tarihsel metodu da kullanan ve kısmen analitik olmayı başarmış olan eser, olaylar arasındaki bağı kurmakta zorlanmasına rağmen, konusu itibarıyla örnek bir kitap olarak Türk okuyucusu için uzman bir bakış açısı sunmaktadır. Bununla birlikte iyi analiz etme ama paradigma üretememe kusuru, bu çalışmada bariz olarak görülmektedir.

Mustafa Alıcı

Is Religion Good for Your Health? The Effects of Religion on Physical and Mental Health

Harold G. Koenig

New York: The Haworth Pastoral Press, 1997. xiii + 135 sayfa.

Din ve ruh sağlığı arasındaki ilişkinin bilimsel olarak araştırılması, yakın dönemlerde görülmekle birlikte, aralarındaki ilişkinin -özellikle pratikte- oldukça eski bir geçmişe dayandığı iddia edilebilir. Dinî ritüeller, ilkel toplumlarda dahi bir iyileştirici öğe olarak kullanılmaktaydı. Meselâ Kızılderiilerin hastalıklardan şifa bulmak için büyücüye veya duaya başvurmaları bugün filmlere dahi konu olan sıradan bir bilgi haline gelmiştir.

Sosyal bilimlerden bakıldığında ise, din ve ruh sağlığı arasındaki ilişki üzerine yeterli sayıda ve düzeyde çalışma yapıldığı söylenemez. Din ve